



Research Paper

## The Position of the Mosque in the Realization of Social Solidarity and Development of the Islamic City

**Ali Esmaili:** Assistant Professor and Faculty Member of Islamic Azad University, Marvdasht Branch, Iran

ARTICLE INFO

**Received:**2021/09/07  
**Accepted:**2021/10/21  
**PP:**221-236

Use your device to scan  
and read the article  
online



**Keywords:** Mosques,  
Islamic city, identity,  
development, social  
solidarity

Abstract

The mosque in Islam, the oldest institution in its history, plays a crucial role in shaping the concept of an Islamic city. The mosque is the most important symbol of the Islamic city in terms of landscape architecture and urban structure. However, the realization of an Islamic city requires attention to other aspects of the mosque as well. In today's era, especially in developing countries, a lack of trust and attention to societal needs can be seen in the lives of most city dwellers. As Islamic cities grow and transform into social centers, they often experience a decline in social solidarity and civic engagement, disrupting the system of collective relations and its functions. Therefore, it is essential to plan to increase social solidarity and prioritize these issues to raise social capital in cities. Among the places that can be effective in this field are mosques. By relying on Islamic teachings, mosques can help instill a sense of identity among citizens and significantly impact social solidarity and the development of Islamic cities, laying the foundation for a new Islamic civilization. This article is part of qualitative and applied research, conducted using library and documentation methods, aiming to explain the role of the mosque in achieving social solidarity and developing Islamic cities. The main question posed is: What is the role of the mosque in realizing social solidarity and the development of the Islamic city? The research findings show that mosques play a role beyond their physical presence in the emergence of Islamic cities. Mosques have various functions beyond religious use, and in the absence of alternative social and cultural institutions and spatial solutions in Islamic cities, the potential of the mosque as a religious and social center can be utilized to foster unity among citizens and promote social solidarity. This phenomenon has gradually spread to other Islamic cities due to their shared Islamic identity. Proper use of mosques can address many social problems of citizens in Islamic cities and contribute to their development.

**Citation:** Esmaili, A. (2024). **The Position of the Mosque in the Realization of Social Solidarity and Development of the Islamic City**, Journal of Research and Urban Planning, Vol 14, No 55, PP:221-236.

**DOI:** 10.30495/JUPM.2021.28909.3983

**DOR:**

## Extended Abstract

### Introduction

Today, the social context of Islamic neighborhoods and cities is very weak in terms of capital and assets derived from the network of residents' relations and how they interact with each other, and people should be addressed as people rather than citizens. The absence or lack of opportunities for citizen participation in the administration of the city has made them isolated. For this reason, it is necessary to look for elements in Islamic cities that are effective in realizing the title of Islamic city and its development and social solidarity. Religion is the deepest, truest and most enduring thing that can lead people to internal social solidarity, and this internal collective consensus is a prerequisite for social solidarity based on external indicators. And of course, the religion of Islam is no exception to this rule and having a social base such as mosques can play a significant role in this regard. Mosque in Islamic civilization can intervene in the urban body, pave the way for the realization of the title of Islamic city and also due to having various functions, including in social fields, can increase the rate of social solidarity. Furthermore, it should be noted that in Islamic cities, mosques have different types such as neighborhood mosque, city mosque and mosque.

### Methodology

According to the objectives and components under study, the type of applied research has been used in a library and documentary manner, and the method used in this paper has been a qualitative review method. Which has been compiled with the aim of explaining the position and role of the mosque in the realization of social solidarity and development of Islamic cities. The main question raised in this study is what is the position of the mosque in achieving social solidarity and development of the Islamic.

### Results and discussion

The main element and pillar of the pillar in the Islamic city is man. Because no city can be created without human beings, human beings can also have a direct influence on other pillars and elements in the design and construction of cities, namely law and body. The next pillar in the realization of the Islamic city is the law. Now, for the emergence of an Islamic city in which a pious person lives, there is a need for a law that meets the needs of this person and its implementation will cause the comfort and progress of the inhabitants of the city in material and spiritual matters. The third pillar is the urban body. This body should have a different function from other cities, so that the Muslim residents of the city, not only did not suffer from seeing these monuments and buildings on a daily basis, but watching this body all day long reminds them of Islamic thought and moves them forward in material things. And spirituality and humanity. An important point in the architecture of mosques is the height of the mosque, which is usually taller than other buildings in the neighborhood and the city. The Muslim inhabitants of the city to be effective in moving forward and progressing materially and spiritually.

In order to create social solidarity in the Islamic city, it is necessary to pay attention to points such as trust among citizens, participation and social cohesion among citizens, because these matters are the main structure of the social solidarity. One of the main effective factors in creating social solidarity is trust. It is among the citizens, so in the neighborhoods of Islamic cities, if there are centers where the people of that neighborhood gather; Such as cultural centers, mosques, etc. can be effective in creating this trust among the people. The second factor in creating social solidarity is participation among citizens. Matters such as participating in decision-making and decision-making, paying attention to solving the problems of the neighborhood and participating in solving them due to the awareness of neighborhood citizens about these issues, as well as being valuable and paying attention to the opinions of elders and trustees Respect of local trustees for the demands and opinions of residents, creates a sense of ownership and motivates citizens to participate in the development of the neighborhood and, consequently, the city. Mosques, because they have a special place among the citizens of the Islamic city, can be a good place to gather, express and take care of neighborhood and city affairs, and thus become a place to create social solidarity among citizens.

It should be noted that mosques are not one-dimensional and are not just a place for Muslim worship, but in fact a place for a Muslim community in a city, and this community can be active in various fields, the most important of which are: The place of worship is the place of holding religious ceremonies and occasions, promoting the practical principles and theoretical foundations of Islam in worldly and

otherworldly affairs, teaching Islamic ethics and finally the place of training a perfect human being in material and spiritual dimensions. The architecture of mosques and their location as a neighborhood mosque, city mosque and mosque should be in a way that, in addition to its formation and impact on the creation of the body of the Islamic city, is also reminiscent of the Islamic concepts mentioned. Because the realization and development of Islamic cities requires a special look at mosques. If the mosque can be active in all the mentioned dimensions, it can definitely play a role in the development of Islamic cities, because by cultivating committed people and encouraging them to gain expertise in other specialized and academic centers and by implementing it, It can revive the spirit of Islam in the whole city and be the basis for the development of the Islamic city in every sense.

### **Conclusion**

As long as the values of a society and the realities of an environment are compatible, society is free from social tensions and anomalies. Such a society can restore and maintain its social solidarity with the focus on mosques without experiencing social tensions and disruptions, and without being affected by new phenomena. By developing an urban planning policy based on the sense of ownership of the people, we can increase the rate of social solidarity among citizens, and thus take positive steps in achieving a healthy, safe, vibrant, identity-friendly neighborhood suitable for Muslim life. picked up. According to Durkheim's theory, the degree of religiosity of individuals is directly related to their social solidarity. People can come together and further help to solve most of the social problems of citizens in Islamic cities with a focus on mosques, can ultimately lead to the development of Islamic cities.



# فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی شهری


دوره ۱۴، شماره ۵۵، زمستان ۱۴۰۲  
شاپا چاپی: ۵۲۲۹-۲۲۲۸ - شاپا الکترونیکی: ۳۸۴۵-۲۴۷۶  
<https://jupm.marvdasht.iau.ir/>



مقاله پژوهشی

## جایگاه مسجد در تحقق همبستگی اجتماعی و توسعه شهر اسلامی

علی اسماعیلی<sup>۱</sup>، استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
<p><b>تاریخ دریافت:</b> ۱۴۰۰/۰۶/۱۶</p> <p><b>تاریخ پذیرش:</b> ۱۴۰۰/۰۷/۲۹</p> <p><b>شماره صفحات:</b> ۲۳۶-۲۲۱</p> <p>از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p>  <p><b>واژه‌های کلیدی:</b> مساجد، شهر اسلامی، هویت، توسعه، همبستگی اجتماعی</p>	<p>مسجد در دین اسلام دارای بیشترین قدمت در تاریخ اسلام است و می‌تواند در شکل‌گیری مفهوم شهر اسلامی نقش اساسی ایفا کند. همچنین مهمترین نماد شهر اسلامی از بُعد معماری منظر و کالبد شهری مساجد هستند، اما باید در تحقق شهر اسلامی به ابعاد دیگر مسجد نیز توجه نمود. در عصر حاضر علی‌الخصوص در کشورهای در حال توسعه که بی‌اعتمادی و عدم توجه به جامعه در زندگی بیشتر ساکنین شهر قابل مشاهده است. با رشد شهرهای اسلامی و تبدیل آنها به کانون‌های اجتماعی، به تناسب رشد جمعیت، همواره در معرض کاهش همبستگی اجتماعی و شهروندی بوده‌اند تا جایی که سبب اختلال در نظام روابط جمعی و کارکردهای آن شده است. بنابراین باید اقدام به برنامه‌ریزی‌هایی جهت افزایش سطح همبستگی اجتماعی برای بالا بردن سرمایه اجتماعی درون شهرها نمود و این امور را در اولویت قرار داد. از جمله مکان‌هایی که می‌تواند در این زمینه موثر باشد مساجد هستند، زیرا با تکیه بر آموزه‌های اسلامی می‌توانند به هویت‌بخشی در میان شهروندان کمک نموده و در تحقق همبستگی اجتماعی و توسعه شهرهای اسلامی تأثیر به‌سزایی داشته باشند، تا زمینه‌ساز ایجاد تمدن نوین اسلامی باشند. نوشتار حاضر جزء پژوهش‌های کیفی و از نوع کاربردی بوده و با شیوه‌نامه کتابخانه‌ای و اسنادی با هدف تبیین جایگاه و نقش مسجد در تحقق همبستگی اجتماعی و توسعه شهرهای اسلامی به آن پرداخته می‌شود. پرسش اصلی مطرح شده این است که جایگاه مسجد در تحقق همبستگی اجتماعی و توسعه شهر اسلامی چگونه است؟ نتایج یافته‌های پژوهش، نشان می‌دهند که مساجد در پیدایش شهرهای اسلامی، نقشی فراتر از کالبد دارند زیرا مساجد به غیر از کاربرد عبادی، دارای کارکردهای متنوعی نیز هستند، و در فقدان روش‌های جایگزین اجتماعی و فرهنگی و نیز راهکارهای فضای مناسب در شهرهای اسلامی می‌توان از پتانسیل مسجد به عنوان یک مرکز مذهبی و اجتماعی در ایجاد اتحاد میان شهروندان و همبستگی اجتماعی استفاده نمود. و این مسئله را به مرور در سایر شهرهای اسلامی نیز گسترش داد، زیرا یک هویت مشترک اسلامی بین این شهرها وجود دارد و با استفاده مناسب از مساجد قطعاً شاهد حل بسیاری از مشکلات اجتماعی شهروندان در شهرهای اسلامی و حرکت به سوی توسعه این شهرها خواهیم بود.</p>

استناد: اسماعیلی، علی (۱۴۰۲). جایگاه مسجد در تحقق همبستگی اجتماعی و توسعه شهر اسلامی، فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، سال ۱۴، شماره ۵۵، مرودشت: صص ۲۳۶-۲۲۱.

DOI: 10.30495/JUPM.2021.28909.3983

DOR:

<sup>۱</sup> نویسنده مسئول: علی اسماعیلی، تلفن: ۰۹۳۵۴۲۳۷۵۷۴، پست الکترونیکی: ali.esmaili@miau.ac.ir

## مقدمه

در قرن حاضر و در اکثر بلاد اسلامی که مسئله پیشرفت در امور اقتصادی و مادی مطرح است و به دنبال توسعه کشور و شهرها هستند، امور معنوی و اجتماعی مغفول مانده است؛ به شکلی که شهرها با این که ساکنان‌شان مسلمان هستند، اما کمتر مصداق شهر اسلامی می‌باشند و در برخی موارد هم شاهد به خطر افتادن هویت شهرهای اسلامی هستیم. «امروزه بستر اجتماعی محلات و شهرهای اسلامی از نظر سرمایه و دارایی‌های نشأت گرفته از شبکه روابط ساکنین و نحوه تعامل آن‌ها با همدیگر بسیار ضعیف و فقیر است و افراد بیشتر از آن که شهروند باشند باید آن‌ها را مردم خطاب کرد علاوه بر آن نبود و یا کمبود زمینه‌های مشارکت شهروندان در اداره امور شهر آن‌ها را به افرادی منزوی تبدیل کرده است» (Tvassoli, 2014: 38). «چنین بحرانی باعث شده است که مدیریت شهری نیز در مقام متولی سامان دادن به مسائل شهری با مردمی منفعل روبه‌رو باشد که با عدم مشارکت در فرآیند های مدیریتی هزینه های کلان را به پروژه‌های مختلف تحمیل کنند» (Nikzad, 2014: 56). «در این میان دین نقش اساسی با کارکردهای مشخص در زندگی اجتماعی انسان‌ها دارد. به نحوی که نمادها و و شعائر دینی غالباً با فرهنگ مادی و هنری جوامع در هم آمیخته است» (Ghidenz, 2006: 95). «به طور مثال در سراسر سرزمین‌های اسلامی قوانین دینی و شرعی در همه امور مادی و معنوی اجتماعات به خصوص در ساختار اساسی روستاها و شهرهای این کشور جاری و ساری می‌باشد» (Afshar, 2004: 79). به همین دلیل لازم است که در شهرهای اسلامی به دنبال عناصری باشیم که در جهت تحقق عنوان شهر اسلامی و توسعه و همبستگی اجتماعی آن مؤثر باشند. «دین، عمیق‌ترین، حقیقی‌ترین و ماندگارترین امری است که می‌تواند مردمان را به همبستگی اجتماعی درونی برساند و این وفاق جمعی درونی، لازمه همبستگی اجتماعی بر اساس شاخص‌های بیرونی است» (Heydari, 2011: 72). و البته دین اسلام هم از این قاعده مستثنا نیست و با داشتن پایگاهی اجتماعی مانند مساجد می‌تواند در این زمینه نقش بسزایی داشته باشد. مسجد می‌تواند به خاطر داشتن کارکردهای مختلف از جمله در زمینه‌های اجتماعی می‌تواند سبب افزایش میزان نرخ همبستگی اجتماعی نیز شود.

در شهرهای اسلامی مساجد دارای انواع مختلفی مانند، مسجد محله، مسجد شهر و مسجد جامع هستند، که کارکردهای متنوعی دارند به که همگی آن‌ها محلی برای انجام عبادت هستند. اما درجه اهمیت آن‌ها به خاطر وسعت کارکردشان یکسان نبوده، به شکلی که اهمیت مسجد جامع هر شهر از سایر مساجد بیشتر بوده و بعد از آن مسجد شهر و در آخر هم مساجد محله‌ها قرار دارد. مسجد جامع در شهرهای اسلامی به خاطر این که محلی برای اقامه نماز جمعه بوده و مردم از تمام محله‌های شهر در آن حاضر می‌شدند و به امور عبادی، سیاسی و اجتماعی می‌پرداختند؛ دارای اثر گذاری بسیار بالایی بوده است. بنابراین می‌توان ادعا کرد همه مساجد به ویژه مساجد جامع، محل مناسبی برای پیدایش اعتماد و اطمینان، مشارکت و همبستگی اجتماعی در مسائل جامعه هستند و به همین خاطر در تحقیق و توسعه عنوان شهرهای اسلامی نیز جایگاه ویژه‌ای دارند.

البته باید به این نکته توجه نمود که گسترش مهاجرت از مناطق روستایی به شهرهای بزرگ و تغییر بافت اجتماعی این شهرها باعث شده است که محله‌ها به‌عنوان مکان پیدایش و شکل‌گیری هویت ساکنان شهر؛ قدرت بسزایی پیدا کرده‌اند و به همین خاطر مطالعات درباره محله‌ها در دو دهه اخیر نسبت به گذشته بسیار گسترش پیدا کرده است، به شکلی که هم‌اکنون در مدیریت شهری به محله‌ها نگاه ویژه‌ای وجود دارد، اما با این حال زمینه و بستر اجتماعی محلات از لحاظ اعتماد اجتماعی و مشارکت و همبستگی اجتماعی از وضعیت مطلوبی برخوردار نیست، به همین دلیل نیاز به یک مؤلفه یا مکانی برای تقویت این مناسبات به خوبی احساس می‌شود، در اینجاست که باید به نقش مساجد محله اهتمام بیشتری ورزید تا با استفاده از توان بالقوه آن‌ها و افزایش کاربردشان سبب افزایش موارد فوق و در نتیجه شاهد توسعه بیشتر شهرهای اسلامی باشیم.

## پیشینه و مبانی نظری تحقیق

### تعریف مسجد

واژه «مسجد» در زبان عربی به معنای «نهادن پیشانی بر زمین و به خاک افتادن به نشانه کمال خضوع است و مسجد به معنای جایی است که در آنجا سجده می‌کنند» (Mostafsvi, 1976: 45). برخی معتقدند کلمه مسجد از واژه‌ای غیر عربی «msgd» به معنای محل عبادت گرفته شده است که در متون زبان آرامی مربوط به قرن پنجم پیش از میلاد مسیح وجود دارد (Mosavi, 1988: 80). در دوره پیش از اسلام این کلمه برای اشاره به هر مکان و معبدی بوده که در آن خدا را عبادت می‌کرده‌اند. (همان) برخی معتقدند کلمه «مساجد» در آیه چهلیم سوره حج در همین معنا به کار رفته است. (همان) مسجد در اصطلاح رایج فعلی به معنای عبادتگاه خاص مسلمانان و محل نماز خواندن آنهاست. مسجد جایی مناسب برای گردهمایی مسلمانان از طبقات و حرفه‌های مختلف است، و کارکرد های مختلفی دارد، مسلمانان در صدر اسلام، غالباً مسائل مذهبی و دینی خویش را در مسجد از پیامبر اکرم (ص) می‌پرسیدند. آن حضرت در مسجد آیات قرآنی را بر مردم قرائت می‌کرد

و به پرسشهای آنها پاسخ می‌گفت. «رفته رفته، برخی مسائل مربوط به موضوعات غیردینی نیز در مساجد مطرح شد؛ از جمله گفته‌اند که حتی بحث‌های ادبی و شعرخوانی در مساجد انجام می‌شده است (Jafari, 2003: 76). در سال‌های پس از پیامبر(ص) «به تدریج آموزش علوم و دانستی‌هایی که به دین و عبادت ارتباط داشتند در مساجد رواج بیشتری یافت و مسلمانان در مساجد قرآن، حدیث، فقه و صرف و نحو می‌آموختند. برخی مقامات معتبر مذهبی نیز ساعت‌های معینی را در مساجد می‌گذراندند و وعظ و حکمت ارائه می‌کردند» (Esposito, 2012: 49).

### پیشینه مسجد در شهرهای اسلامی

قبل از ظهور اسلام دو بنا در جهان وجود داشته است که در میان مردم به مسجد شناخته می‌شد، نخست بنای مسجدالحرام در شهر مکه و دوم مسجدالاقصی در بیت‌المقدس می‌باشد. به تعبیر قرآن کریم، مسجدالحرام اولین مسجدی که در جهان ساخته شده است. «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ» «اول خانه‌ای که برای عبادت خلق بنا شد همان خانه (کعبه) است که در بکّه است که در آن برکت و هدایت خلاق است.» (آل عمران/۳) این بنا به دست حضرت آدم(ع) احداث شد و بعد از وی حضرت ابراهیم(ع) و اسماعیل(ع) بنای کعبه را تجدید نمودند. «وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ» «و یاد آر وقتی که ابراهیم و اسماعیل دیوارهای خانه کعبه را بر می‌افراشتند.» (بقره/۱۲۷). بعد از ظهور اسلام در شبه جزیره عربستان تا قبل از هجرت، مسلمانان در شهر مکه مسجدی را بنا نمودند و گاهی اوقات پیامبر اسلام(ص) به همراه برخی مسلمانان در کنار کعبه به اقامه نماز و عبادت می‌پرداختند. اما بعد از هجرت پیامبر(ص)، در اولین اقدام در جنوب مدینه زمانی که چند روزی را منتظر رسیدن حضرت علی(ع) از مکه بودند؛ در جنوب مدینه اولین مسجد در اسلام را با ساختمانی بسیار ساده به نام مسجد قبا احداث نمودند. همچنین با ورود ایشان به مرکز مدینه، دومین بنایی که به دست مسلمانان ساخته شد، همان مسجد النبی بود. بعد از آن مسلمانان برای مناسبت‌های مختلف در شهرهای مدینه و مکه اقدام به احداث مساجد می‌نمودند، به همین دلیل این دو شهر مملو از مساجدی است که دارای عقیه تاریخی است و پیامبر اسلام(ص) از این امر ممانعت نمی‌نمودند. می‌توان گفت یکی از عواملی که باعث شد کالبد شهری این دو منطقه شکلی جدید پیدا نماید و به سمت ایجاد و پیدایش شهر اسلامی حرکت کند بنا کردن همین مساجد بوده است. در دوران فتوحات نیز مسلمانان اهتمام به ساختن مسجد را از دست ندادند و معمولاً ساختمان‌های عبادی مناطق فتح شده را تغییر کاربری داده و به مسجد تبدیل می‌نمودند، مانند مسجد جامع اموی در شهر دمشق و یا این که اقدام به احداث مساجد جدید با استفاده از معماری همان مناطق می‌کردند. البته باید به این نکته توجه نمود که کارکرد مساجد به امور عبادی محدود نمی‌شد و به امور اجتماعی، سیاسی و غیره نیز در مساجد رسیدگی می‌شد، و به شکلی کاملاً جدی و پررنگ به این امور در مساجد پرداخته می‌شد، زیرا مسلمانان صدر اسلام به خاطر تربیت قومیت محوری در دوران جاهلیت دچار نوع شدیدی از تفرقه‌گرایی بودند و کمتر با مفهوم همبستگی اجتماعی آشنا بودند، اما بعد از هجرت، مساجد مأمور بر طرف ساختن این معضل در جامعه اسلامی بودند و ثمره آن ایجاد اتحاد و همبستگی میان شهروندان بود

### تعریف شهر

«به لحاظ حقوقی، کلمه شهر یا مدینه در بسیاری از کشورهای جهان از کلمه یونانی و رومی اخذ گردیده که معانی آن کلمه «تمدن» یا «مقررات» بوده است. به این ترتیب شهر به جایی اطلاق می‌شده است که در آن تمدن و مقررات بر توحش و خشونت غلبه داشته باشد» (Kamyar, 2000: 95). تعریف شهر از لحاظ ماده ۴ قانون تعاریف و ضوابط تقسیمات کشوری مصوب ۱۳۶۲/۴/۱۵ عبارت است از: از نظر حقوقی شهر محلی است با حدود قانونی که در محدوده جغرافیایی بخش واقع شده و از نظر بافت ساختمانی، اشتغال و سایر عوامل دارای سیمایی با ویژگی‌های خاص خود بوده، به طوری که اکثریت ساکنان دائمی آن در مشاغل کسب، تجارت، صنعت، کشاورزی، خدمات و فعالیت‌های اداری اشتغال داشته و در زمینه خدمات شهری از خودکفایی نسبی برخوردار و کانون مبادلات اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی حوزه جذب نفوذ پیرامون خود بوده و حداقل دارای ده هزار نفر جمعیت باشد.

همچنین تعریف شهر از لحاظ ماده ۱ قانون شهرداری مصوب سال ۱۳۳۴ در مورد تشکیل شهرداری به دین قرار است: در هر محل که جمعیت آن حداقل پنج هزار نفر جمعیت باشد شهرداری تشکیل می‌شود. تبصره ۱ ماده مذکور در مورد تأسیس شهرداری در شهرهایی که کمتر از پنج هزار نفر جمعیت دارند: در هر نقطه ای که از نظر موقعیت و اهمیت تشکیل شهرداری ضرورت داشته باشد، حتی اگر جمعیت آن به پنج هزار نفر نرسد، وزارت کشور می‌تواند در آن محل دستور تشکیل انجمن شهر و شهرداری بدهد (Mansoor, 2002: 42). علاوه بر تعاریف قبل می‌توان به تعریف شهر از لحاظ تبصره ۵ الحاقی به ماده ۴ قانون تعاریف و ضوابط تقسیمات کشوری مصوب ۱۳۷۱/۲/۲۳ مجلس اشاره نمود: به موجب این تبصره روستاهای مرکز بخش با هر میزان جمعیت و همچنین روستاهای واجد شرایط (مندرج در ماده ۴ قانون تعاریف و ضوابط



تقسیمات کشوری) چنان چه در تراکم کم دارای چهار هزار نفر جمعیت و در تراکم متوسط بالغ بر شش هزار نفر جمعیت باشند، می‌توانند به عنوان شهر شناخته شوند. (همان، ۴)

### شهر در قرآن کریم

شهر اسلامی محل عبادت و کانون توحید اسلامی است. بنابراین ظاهر و کالبد چنین شهری باید برگرفته از تفکر و ارزش‌های اسلامی باشد، زیرا محل سکونت فرد مسلمان است. در قرآن کریم یک سوره به اسم «بلد» آمده است که درباره شهر مکه است و خداوند متعال به این شهر به عنوان نخستین مرکز توحید و عبادت پروردگار، قسم یاد کرده است. همچنین عبارت «قریه» و مشتقات آن ۵۷ مرتبه تکرار شده است، همچنین عبارت «مدینه» و «مدائن» ۱۷ بار آمده است. حتی در برخی موارد در یک موضوع و یک سوره هر دو واژه «قریه» و «مدینه» استفاده شده است. به همین دلیل بین مفسرین درباره مفهوم و معنای این دو عبارت و مفهوم و معنای شهر در قرآن کریم، اختلاف نظر وجود دارد و معانی مختلفی بیان شده است، که برای مشخص شدن مفهوم شهر از دیدگاه قرآن، به اختصار به این نظرات پرداخته می‌شود.

**دیدگاه اول:** ابن‌عاشور از مفسران قرآن کریم هیچ گونه تفاوت و فرقی را میان این دو عبارت نمی‌بیند، مخصوصاً در مواردی که هر دو واژه در یک سوره و یک مسئله مانند سوره یس که ابتدا می‌فرماید: ﴿وَ اضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ﴾ (یس/۱۳)، سپس در آیه بیستم می‌فرماید: ﴿وَ جَاءَ مِنَ الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى قَالَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ﴾ (یس/۲۰) را شاهد این مینا می‌گیرد و بر این عقیده است که اختلاف در استفاده از واژگان، فقط به خاطر تفنن در لغات است و دلیل دیگری ندارد و در معنی این دو عبارت تفاوتی قائل نیست. «و المراد بالمدینه هنا نفس القرية المذكورة في قوله: أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ [یس: ۱۳] عبر عنها هنا بالمدینه تفنناً» (Ibn Ashoor: 2004: 78) این نظر بیشتر تمرکز و تاکید بر محاسن کلامی و جلوه ظاهری قرآن دارد.

**دیدگاه دوم:** به این امر معتقد است که «قریه» مکانی است که محل ارسال پیامبران الهی است، مانند سوره کهف، آن جا که حضرت خضر(ع) و موسی(ع) به منطقه‌ای رسیدند که مردم از پذیرایی این دو پیامبر الهی سر باز زدند و به آنها بی توجهی کردند، در قرآن از آن مکان، تعبیر به «قریه» شده است: ﴿فَانطَلَقَا حَتَّى إِذَا آتَىٰ أَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَطْعَمُوا أَهْلُهَا فَأَبَوْا أَنْ يُضَيِّقُوا لَهُمْ﴾ (کهف/۷۷) اما با این حال در آن روستا دیواری را که در حال خراب شدن بود را بدون دریافت مزد و داوطلبانه تعمیر کردند. در چند آیه بعد وقتی به فلسفه این کار پرداخته می‌شود و سخن درباره پدری صالح به میان می‌آید که گنجی را برای فرزندان خود در زیر آن پنهان نموده است، در قرآن کریم از همان مکان تعبیر به مدینه می‌شود و می‌فرماید: ﴿وَ أَمَّا الْجِدَارُ فَكَانَ لِغُلَامَيْنِ يَتِيمَيْنِ فِي الْمَدِينَةِ وَ كَانَ تَحْتَهُ كَنْزٌ لَهُمَا وَ كَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا فَأَرَادَ رَبُّكَ أَنْ يَبْلُغَا أَشُدَّهُمَا وَ يَسْتَخْرِجَا كَنْزَهُمَا رَحْمَةً مِّنْ رَبِّكَ...﴾ (کهف/۸۲) اما دیوار از آن دو پسر یتیم از مردم این شهر بود. در زیرش گنجی بود، از آن پسران، پدرشان مردی صالح بود. پروردگار تو می‌خواست آن دو به حد رشد رسند و گنج خود را بیرون آرند. و من این کار را به میل خود نکردم. رحمت پروردگارت بود. بنابراین «مدینه» منطقه‌ای است که محل زندگی و حضور مؤمنین است. در این دیدگاه آنچه که حائز اهمیت است بافت اجتماعی و ساکنین مناطق مختلف است که باعث تفاوت در نامگذاری شان می‌شود.

**دیدگاه سوم:** به این مسئله می‌پردازد که استفاده از عبارت «قریه» مربوط به منطقه‌ای است در آن افراد مفسد و ظالم دارای قدرت مطلق هستند، و عبارت «مدینه» هم برای مکان‌هایی است که محل سکونت یکی از انبیای الهی است و در آن منطقه درارای قدرت و توان کافی باشد. مانند اطلاق «قریه» به مکه معظمه در آیه هفتاد و پنجم سوره نساء ﴿رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا﴾ (نساء/۷۵) «آیه مورد بحث بر مسلمانان مکه در صدر اسلام تطبیق شده است که قدرت مهاجرت نداشتند و در چنگال کافران به استضعاف کشیده شده بودند؛ مکه با همه عظمتش که خدای سبحان به آن سوگند یاد می‌کند: ﴿لَأَقْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ﴾ (بلد/۱) برائر ظلم مستکبران، به زندانی تبدیل شده بود که موحدان در آن به ستوه می‌آیند و دست تضرع به سوی حق تعالی دراز می‌کنند، در چنین وضعی این شهر دیگر عظمتی ندارد. عظمت مکه هنگامی است که پیامبر در آن باشد و قسم خدای سبحان به شهر مکه نیز برای آن است که پیامبر اکرم(ص) در آن ساکن است: [و صاحب قدرت و حکومت ظاهری، فلذا خداوند متعال از مکه به عنوان «مدینه» در قرآن کریم یاد نموده است.]. ﴿لَأَقْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ وَ أَنْتَ جَلُّ بِهَذَا الْبَلَدِ﴾ (بلد/۲-۱) (Javadi Amoli, 1996: 67) در این نظریه ملاک تسمیه مناطق مختلف به قریه و مدینه را به امور صرفاً معنوی و ارزشی اختصاص می‌دهد، بنابراین مناطقی که از امور معنوی و ارزشی تهی باشد را قریه می‌بیند و اماکنی که در آن ارزش‌ها و معنویت رایج باشد را مدینه و شهر می‌داند. «اسلام که اصولاً خود دین شهر است و به اجتماعات بزرگ انسانی توجهی خاص مبذول داشته است. تفکر اسلامی ضمن آن که بادیه نشینی را نفی نموده و مسلمانان را به شهرها فرا می‌خواند، اهمیت و ارزش شهر را به میزان معنویت حاکم بر اهل شهر منوط می‌نماید و انسان (یا اهل شهر) در تعریفی که از شهر می‌نماید نقش دارد. برای نمونه هنگامی که از انطاکیه سخن می‌گوید علی رغم آن که شهری وسیع، پرجمعیت و آباد بوده است به دلیل شرک حاکم، آن را قریه (روستا) می‌نامد (یس/۱۳) و همین مکان را به استناد وجود تنها یک انسان والا در آن، مدینه (شهر) معرفی می‌فرماید. (یس/۲۰)» (Naghizadeh, 2008: 15). در واقع دین اسلام بیش از آن که به

دنبال ارائه ساخت کالبدی مشخصی از شهر باشد، بیشتر به دنبال مفهوم خاصی از شهرنشینی می‌باشد. مفهومی که عواملی مانند امنیت فراگیر در تمامی زوایای زیست در یک شهر، آزادی بیان و عقیده، تجلی تعالیم و ارزش‌های والای اسلامی در ساخت کالبدی شهر، پایداری و تعامل با محیط زیست، تجارت پاک و سالم و فقدان دروغ و گناه در شهر اسلامی، آن را از سایر شهرهای جهان متمایز می‌نماید.

### تعریف شهر اسلامی

یکی از مباحث مهم در روند تعیین جایگاه مسجد در توسعه شهر اسلامی، تعریف و مفهوم شهر اسلامی است؛ بررسی نظرات مختلف در این زمینه ضروری می‌باشد. رواج عنوان شهر اسلامی و اطلاق آن به شهرهای مسلمانان به ویژه شهرهای تاریخی ممالک اسلامی، از قرن نوزدهم میلادی و توسط مستشرقان آغاز شد. از آن دوران به بعد، شهر اسلامی که به شهرهای ساخته شده توسط مسلمانان و محل زندگی آنان اطلاق می‌شد، در نوشته‌ها و آثار مربوط به مطالعات شهری مسلمانان تثبیت شد (Naghizadeh, 2011: 83). البته اختلاف نظرهایی وجود دارد که علت آن می‌تواند به دلیل تفاوت در معانی و مصادیق شهر از نظر جغرافیایی باشد، چون بیشتر مطالعات انجام شده در این زمینه در محدوده جغرافیایی شمال آفریقا تا سوریه بوده است. دلیل اصلی مطالعات بر روی این موضوع به تفاوت‌های موجود بین شهرهای غربی و شهرهای واقع در سرزمین‌های اسلامی برمی‌گردد. شرایط اجتماعی و اقتصادی شهر اسلامی و ساختار کالبدی آن از جمله بنیادی‌ترین تضادها با شهرهای غربی بوده که جذابیت زیادی برای جغرافیدانان ایجاد کرده است (Farjam et al, 2011: 59).

ویلیام مارش، یکی از مستشرقین صاحب نظر، اولین نویسنده‌ای است که در اوایل قرن بیستم به موضوع شهر اسلامی پرداخته است. مقاله او در سال ۱۹۲۱ میلادی بسیار مورد توجه قرار گرفت. مارش بر این باور بود که اسلام دینی شهری است و زندگی شهری برای مسلمانان ضروری است (Hoorana, 1970: 39). او عناصر حیاتی شهر اسلامی را مسجد جامع، بازار و حمام می‌داند (Abu Laq, 1987: 90). این تعریف پذیرفته شد و مبنای شناخت شهر اسلامی قرار گرفت. جرج مارش نیز از همین تعریف استفاده کرد و اماکنی دیگر را اضافه نمود. به گفته او، مرکز شهر توسط مسجد جامع به عنوان مرکز دینی-سیاسی اشغال شده و در نزدیکی آن بازار اقلام مذهبی قرار دارد (Markis, 1957: 14). رسول فرجام نیز در مقاله خود، عناصر کالبدی مانند مناره و مسجد، کاروانسرا، بازار و حمام‌های عمومی را از ویژگی‌های شهر

اسلامی می‌داند. (Farjam et al, 2011: 27).

گوستاو فن گرونه بام، دانشمندی که در مباحث شهر اسلامی تاثیر بسزایی داشته، با تلفیق نگاه‌ها و تعاریف گوناگون به تعریفی جامع‌تر از شهر اسلامی دست یافت. او شهر اسلامی را با دو کانون اصلی مسجد جامع و بازار تعریف می‌کند. مسجد جامع به عنوان مرکز دینی، سیاسی و معنوی در تقاطع مسیرهای اصلی شهر قرار دارد و در کنار آن کاخ حکمران شهر جای گرفته است. بازارها در سرزمین‌های اسلامی شکل و سلسله مراتب عملکردی یکسانی دارند. در بخش اقتصادی شهر وحدت نمایان است، در حالی که در بخش‌های مسکونی گرایش‌های جدایی‌طلبی دیده می‌شود و هر محله به یک قوم اختصاص دارد (Gustaufen, 1955: 96). دیگر دانشمندان نیز تعاریف مشابهی ارائه داده‌اند، مانند شهر اسلامی که بر اساس اصول قرآنی و نبوی ساخته شده است (Jamaling, 2012: 48). و شهری که روابط اجتماعی آن بر پایه ارزش‌های دینی سامان می‌یابد و چهره فیزیکی آن یادآور هویت اسلامی ساکنان آن است (Bagheri, 2007: 59). مساجد به دلیل معماری خاص و نقش در تعلیم مسائل دینی، تأثیر زیادی در تحقق شهر اسلامی دارند.

### همبستگی اجتماعی

یکی از ویژگی‌های اصلی امروز در شهرهای جهان به ویژه کلان شهرها کاهش چشمگیر روابط اجتماعی و اخلاقی ساکنین شهر و شهروندان است، به شکلی که امروز در ادبیات جامعه‌شناسی و جغرافیای شهری نیز به آن پرداخته می‌شود و این امر سبب نگرانی دانشمندان این حوزه‌ها شده است. «موضوع کاهش همبستگی‌های اجتماعی در کلان‌شهرهای جدید به‌ویژه در کشورهای کشورهای موسوم به در حال توسعه به شکل نگران کننده‌ای توجه برنامه ریزان شهری را به خود جلب کرده است.» (Ghilbert, et al, 1982: 35) هرچند که امروز شاهد رشد و توسعه هرچه بیشتر شهرهای جهان هستیم اما رشد همبستگی‌ها در شهر نتوانسته با این توسعه همراهی کند بلکه با روند نزولی و کاهش نیز مواجه بوده است تا جایی که این مسئله به معضلی در شهر تبدیل شده و حتی سبب وقوع جرائم و بزهکاری نیز بوده است، خطر این مسئله تا جایی پیشرفت کرده که به تهدیدی برای سلامت و توسعه پایدار کلان‌شهرها نیز تبدیل شده است. در اینجا برای کاهش و کنترل عوارض این معضل باید به علل و عوامل کاهش همبستگی اجتماعی در شهرها توجه نمود تا از این طریق بتوان برای مهار و نابودی آن راهکارهایی را ارائه نمود.

«باید گفت در میان نویسندگان اجتماعی، دورکیم برای نخستین بار به تئوریزه کردن روابط اجتماعی پرداخته و تحت تأثیر مفاهیم قابل سنجش در علوم تجربی، درصدد بررسی تجربی و کارکرد گرایانه موضوع همبستگی در سطح عام جامعه برآمده و بعدها میراث علمی او توسط دانشمندان دیگر به گونه‌های مختلف مورد استفاده قرار گرفته است» (Mosavi, 2002: 79). دور کیم در تحلیل خود از کارکرد همبستگی



اجتماعی، به شکل گیری اشکال جدید سازمان کار و همبستگی صنفی می‌پردازد. در کتاب تقسیم کار اجتماعی، موضوع صنعتی شدن روابط اجتماعی در دوران جدید و ضرورت بازایی نوع جدید از تعلقات جمعی و در نتیجه پیوستگی اجتماعی مورد توجه فوق‌العاده قرار گرفته‌اند. مسئله مرکزی دورکیم، چگونگی رابطه فرد و جامعه بود؛ یعنی تغییراتی که در همبستگی اجتماعی جوامع به وجود می‌آید، رابطه فرد و جامعه تمام جوانب کار وی را از نظر شناختی، اخلاقی و سیاسی شکل می‌دهد. در جامعه شناسی او به اثبات تقدم جامعه نسبت به فرد، و در مسائل اخلاقی، به رابطه بین فرد و نظم اجتماعی، و در حوزه سیاسی به چگونگی شکل‌گیری سازمان‌های اجتماعی، و نقش آن‌ها در انسجام جامعه، و بیشینه ساختن آزادی فردی می‌پردازد. «دورکیم سرشت آدمی را متضمن نوعی دوگانگی می‌داند که طبق آن، از یک طرف «خودخواه» و از طرف دیگر «نوع‌دوست» است. او وجود جامعه را به حفظ حد معینی از نوع‌دوستی وابسته می‌داند و عقیده دارد، هنگام مقایسه جوامع بدوی و پیشرفته در می‌یابیم که اندازه و محتوای این تمایلات با درآمیختن با فرهنگ تغییر یافته است، پس علاقه اصلی دورکیم فرهنگ بود؛ مخصوصاً آن جنبه‌هایی از فرهنگ که خصیصه الزام‌آور دارند و سرپیچی از آن مجازات‌هایی به همراه دارد» (Thompson, 2009: 68). از نظر او، «یکی از عناصر عمده تشکیل دهنده همبستگی عمل متقابل اعضای گروه با یکدیگر است» (Cosser, 1994: 59). او اظهار می‌کند، «آنچه از نظر تطور تاریخ می‌توان فهمید، نخست این است که جامعه بشری از یک نوع ساده به سوی فردگرایی، تخصص و نوع خاصی از همبستگی در حرکت است. دیگر اینکه در توضیح مناسبات فرد و جامعه، جامعه بر فرد تقدم دارد. او برای شناخت همبستگی مدعی بود که قوانین جامعه را باید شناخت و قوانین نیز تابع میزان تقسیم کار و گستره وجدان جمعی است» (Jamshidiha, 2004: 89). همچنین استدلال می‌کند که «تقسیم کار به تدریج به‌عنوان پایه اصلی به هم پیوستگی اجتماعی می‌شود و با گسترش تقسیم کار مردم بیش از پیش به یکدیگر وابسته می‌شوند، زیرا هر کس به کالا و خدماتی نیاز دارد که توسط افرادی که در مشاغل دیگر هستند، فراهم می‌شود» (Giddens: 2008: 23). «وی علاقه داشت بداند، چه عناصری همبستگی اجتماعی را حفظ می‌کنند و او سپس پی برد که توسعه همه‌جانبه بر یکپارچگی بخش‌های گوناگون یک اجتماع اثر دارد. این یکپارچگی جز از راه اعتماد کردن و اهمیت دادن به ارزش‌ها به دست نمی‌آید» (Bayfield, 1996: 48).

پیامبر اسلام (ص) بعد از هجرت به شهر مدینه اقدام به ساختن مسجد قبا نمودند و بعد از آن نیز با فاصله کوتاهی مسجد النبی (ص) را احداث نمودند. و از همان ابتدای استقرار حکومت اسلامی تغییر در ساختار شهری و حرکت به سوی ایجاد شهر اسلامی را با ساختن مسجد شروع می‌نمایند. مساجد به عنوان اصلی‌ترین نماد معماری اسلامی در شهرهای اسلامی و غیر اسلامی پایگاه و کانونی برای فعالیت‌های عبادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی هستند و نقش موثری در تحقق و همبستگی اجتماعی در شهرهای اسلامی و در نتیجه توسعه این دسته از شهرها دارند. اما با این جایگاه مهم مساجد، در مقالات علمی و پژوهشی کمتر به آن پرداخته شده است که در ادامه به برخی از این پژوهش‌ها اشاره می‌شود:

شمس‌الدینی و رضایی (۱۳۹۵)، در مقاله‌ای با عنوان «نقش مراکز مذهبی در ایجاد همبستگی میان شهروندان با رویکرد سرمایه اجتماعی» (مطالعه موردی شهر فردوسیه) با نوع تحقیق کاربردی و روش توصیفی - تحلیلی، نشان داده شده است که توجه به رویکرد سرمایه اجتماعی می‌تواند به درک صحیح‌تری از ایجاد همبستگی اجتماعی در میان شهروندان منجر شود، و سرمایه اجتماعی اثر مثبتی بر همبستگی اجتماعی دارد و یکی از عوامل اصلی موثر در ایجاد همبستگی اجتماعی اعتماد میان شهروندان است. سرور و صید بیگی (۱۳۹۵)، در مقاله «بررسی نقش مسجد در شهر اسلامی» (نمونه موردی شهر ایلام) به انحراف معماری مساجد از کالبد و محتوای غنی اسلامی اشاره شده است. و با شیوه کتابخانه‌ای و اسنادی این نتایج گرفته شده است که در چند دهه اخیر به واسطه مداخلات غیر اصولی، سلیق شخصی و متناقض با فرهنگ اسلامی در ساخت مسجد، شاهد احداث فضاهایی بوده که اگر چه نام مسجد را یدک می‌کشند، اما کالبد آن هیچ نشانه‌ای از محتوای غنی مسجد ندارند. و تا حد زیادی نقش محوری مساجد نادیده گرفته شده است. اما با در نظر گرفتن راهکارها و تمهیداتی در جانمایی و احداث مساجد توفیقاتی را در جهت بازایی و احیای نقش مساجد در شهر بدست آورد. رحیمی سجاسی (۱۴۰۰)، در مقاله «آسیب‌های اجتماعی برآیند شکاف مسجد و جامعه» با روش تحقیق اسنادی و توصیفی - تحلیلی درصدد پاسخ به نسبت آسیب‌های اجتماعی با مسجد پرداخته شده و نتیجه‌گیری شده است که مساجد اگرچه در طول تاریخ نقش جهادی و مدنی مطلوب را ایفا کرده‌اند، اما با گستره و هجوم تمدنی و فرهنگی و رسانه‌ای آسیب‌ها، باعث افزایش نیاز به نقش مسجد احساس می‌شود، و تقویت امکانات، تجهیزات و بودجه مناسب در مساجد ضروری است تا مواجهه‌ای متوازن برقرار شود و الا انتظار رفع و درمان آسیب‌ها از مساجد، بدون منطقی می‌باشد.

(Shaterian, 2011: 49) در کتاب «تحلیل معماری مساجد ایران» به موضوع مهندسی معماری، بررسی و تحلیل هنر و معماری مساجد ایرانی، شیوه‌های معماری دوره اسلامی پرداخته شده است. همچنین با بررسی معماری بناهای مذهبی در ایران و کشورهای جهان تحلیل‌های جدیدی ارائه شده است. علاوه بر آن به مباحثی درباره ساختار معماری مساجد است و شیوه‌های گوناگون تاریخی ساخت مساجد به ویژه مساجد جامع ایران و ارتباط معماری مساجد با امور معنوی و اسلامی توضیحاتی ارائه شده است.

(Noghrehkar, 2008: 93) در کتاب «درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی»، به بحث هویت اسلامی در معماری پرداخته شده است. پرسش اصلی مطرح شده در این کتاب این است که آیا بحران هویت در معماری و شهرسازی و هنر در جهان و ایران به طور خاص وجود دارد؟ و در ادامه به مبحث مفهوم هویت و بحران آن، هویت اسلامی پرداخته شده و در نهایت به تعیین مصادیق شاخص در تمدن اسلامی و استنتاج اصول راهبردی و کاربردی آن‌ها اشاره شده است و در انتها نیز به برداشت‌ها و نتایجی در مورد هویت اسلامی در معماری به دست می‌دهد.

تفاوت مقاله پیش رو با موارد بالا در این است که این مقاله با بررسی هویت شهر اسلامی و اشاره به مسجد به عنوان اصیل‌ترین مولفه سازنده این هویت، در پی نقش مساجد برای ایجاد همبستگی اجتماعی میان شهروندان به عنوان عاملی مهم در تحقق توسعه شهر اسلامی است تا بتوان با تلفیق این دو نقش در مساجد در روند توسعه شهرهای اسلامی تسریع نمود.

## مواد و روش تحقیق

با توجه به اهداف و مولفه‌های مورد بررسی، نوع تحقیق کاربردی و با شیوه کتابخانه‌ای و اسنادی مورد استفاده قرار گرفته است و روش مورد استفاده در نوشتار حاضر روش بررسی کیفی بوده است. که با هدف تبیین جایگاه و نقش مسجد در تحقق همبستگی اجتماعی و توسعه شهرهای اسلامی تدوین شده است. پرسش اصلی مطرح شده در این پژوهش این است که جایگاه مسجد در تحقق همبستگی اجتماعی و توسعه شهر اسلامی چگونه است؟ سعی شده است که با تعریف شهر اسلامی و معرفی ارکان و عوامل اصلی در تشکیل شهر اسلامی با تاکید بر اهمیت مسجد در اسلام و معماری شهرهای اسلامی و معرفی مساجد به عنوان نماد هویت شهر اسلامی به بیان نقش آن در هویت بخشی شهر اسلامی پرداخته شود، و در ادامه نیز با بررسی تاثیر مسجد در همبستگی اجتماعی و نقش آن در توسعه شهر اسلامی، بتوان به سوال فوق پاسخ مناسبی داده شود.

## بحث و یافته‌های تحقیق

### ارکان و عوامل اصلی در تشکیل شهر اسلامی

سه عنصر انسان، رفتار و کالبد، عناصری هستند که در تشکیل شهر اسلامی نقش مهمی دارند. و نمی‌توان در تحقق عنوان شهر اسلامی فقط به عنصر کالبد بسنده کرد و آن را به تنهایی به عنوان رکن و عامل ایجاد شهر اسلامی معرفی نمود، بنابراین نمی‌توان فقط به خاطر وجود ساختمان‌های متعدد در یک شهر که نمادی از دین اسلام محسوب می‌شوند، گفت که این مکان و یا منطقه به خصوص یک شهر اسلامی است به دلیل اینکه عنصر انسان و رفتار نیز به سهم خود در این موضوع دارای نقش بوده و به آن پرداخته می‌شود. «می‌توان گفت مهم‌ترین عنصر و اصلی‌ترین جزء و عامل پدید آورنده شهر، انسان یا اهل شهر یا کسی است که شهر زیستگاه او و مکان فعالیت‌هایش است. پس از انسان، قوانین و مقررات، آداب و شیوه‌ها و رفتار و اخلاق اهل شهر قرار دارند که رابطه اهل شهر و همه اجزای شهر را با یکدیگر و با طبیعت و ساخته‌های انسان و هستی را در قلمروهای معنوی و مادی حیات تنظیم می‌کنند و بالاخره کالبد شهر قرار دارد که متأثر از دو عامل دیگر به اضافه شرایط خاص محیطی، اقتصادی، فنی و علمی و هنری است» (Naghizadeh, 2008: 83).

**رکن اول:** عنصر اصلی و رکن رکن در شهر اسلامی، انسان است. زیرا تا انسان نباشد هیچ شهری ایجاد نمی‌شود، همچنین انسان می‌تواند در طراحی و ساخت شهرها بر سایر ارکان و عناصر، یعنی قانون و کالبد تاثیر مستقیم بگذارد و به همین دلیل، قوت و ضعف در انسان می‌تواند سبب قدرت و ضعف در سایر ارکان و عوامل تشکیل دهنده شهر نیز باشد. اما در پیدایش شهر اسلامی انسان باتقوا است که می‌تواند نقش اساسی را ایفا کند. چونکه وجود تقوا در انسان که نشأت گرفته از آموزه‌های اصیل اسلامی است، می‌تواند در پیدایش قوانین و ایده‌های جذاب در ساختن کالبد متناسب با اسلام در شهر اسلامی کارساز بوده و قوانین، ایده‌پردازی‌ها و طراحی‌ها را به سمت و سوی تفکرات اسلام و اخلاق اسلامی هدایت کند، بنابراین یکی از ارکان مهم در پیدایش و تحقق شهر اسلامی انسان باتقوا است.

**رکن دوم:** رکن بعدی در تحقق شهر اسلامی قانون است. هر اجتماعی برای جلوگیری از هرج و مرج و تعدی به حقوق دیگران نیازمند قانون می‌باشد، تا ملاک و معیار در رفتار اجتماعی انسان‌ها و جوامع بشری قرار گیرد. حال برای پیدایش شهر اسلامی که در آن انسان باتقوا زندگی می‌کند، نیاز به قانونی است که احتیاجات این انسان را برطرف کرده و اجرای آن سبب آسایش و پیشرفت ساکنین شهر در امور مادی و معنوی شود. حتی این قوانین می‌تواند در ساختن و ایجاد کالبد متناسب با شهر اسلامی ورود کرده و تأثیرگذار باشد، به شکلی که قوانین طراحی ساختمان‌های مختلف در شهر را به سمت و سوی معماری اسلامی با تلفیق معماری بومی و اصیل آن منطقه سوق داده و ادغام نماید، تا از این طریق بتواند در ایجاد کالبد شهر اسلامی تأثیرگذار باشد. پس رکن دوم در پیدایش شهر اسلامی، قانونمداری دینی است.

**رکن سوم:** مورد آخر از ارکان و عناصر تشکیل دهنده شهر اسلامی، کالبد شهری است. با توجه به این مطلب که کالبد مذکور را انسان‌های باتقوا و در سایه قوانین و دستورات دین ایجاد نموده‌اند، باید کارکرد متفاوتی با سایر شهرها داشته باشد، به شکلی که ساکنین مسلمان شهر، نه تنها با دیدن این آثار و ابنیه دچار روزمرگی نشده، بلکه تماشای این کالبد در تمام روزهای سال سبب یادآوری اندیشه اسلامی و حرکت رو به جلوی ایشان در مادیات و معنویات و انسانیت شود. حتی می‌توان در مسیر طراحی و ساختن کالبد شهر اسلامی، کار را تا جایی پیش برد که اگر فرد غیر مسلمان نیز از این شهر دیدن نماید، تحت تأثیر مسلمانان و ایدئولوژی اسلامی قرار گیرد. «سقف‌های پوشیده بازارها، حیاط بزرگ و پر درخت مساجد و خانه‌ها، آب نماها و حوض‌های بزرگ خانه‌ها، کاروان سراها، دیوارهای بلند واحدهای مسکونی و ایوان خانه‌ها، همه در جهت جلوگیری از شرایط نامساعد آب و هوا و زیبا سازی و سالم سازی محیط زیست شهری صورت گرفته است.» (Shekoei, 1993: 49) با توجه به نقش اصلی انسان باتقوا در شکل‌گیری شهر اسلامی و تأثیر آن بر دو رکن دیگر و جایگاه اصلی مساجد در تربیت انسان، می‌توان گفت مساجد در شکل‌گیری همه ارکان شهر اسلامی تأثیر مستقیم و غیر مستقیم دارند، و این مطلب حاکی از موقعیت ویژه و اهمیت مساجد در تحقق شهر اسلامی می‌باشد.

### اهمیت مسجد در اسلام و معماری شهرهای اسلامی

«مسجد اولین فضای معماری بود که در صدر اسلام و به هنگام ظهور مهاجرت پیامبر اعظم (ص) به مدینه خلق شد و از مصادیق بارز جامعه اسلامی گردید و به سبب نقش آفرینی‌اش در تمام عرصه‌ها و شئون جامعه اسلامی، گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی را در پی داشت. مسجد به عنوان مکانی عبادی-سیاسی که مسلمانان در آن بزرگترین و مهمترین تصمیمات اجتماعی را می‌گیرند، همواره مطرح بوده است.» (Javane Arasteh, 2007: 21) با گسترش اسلام در شبه جزیره عربستان و سایر نقاط جهان، مسلمانان برای انجام عبادات خویش و ارتباط با یکدیگر نیازمند یک مکان بودند، بهترین مکانی هم که می‌توانست این نیاز را برطرف سازد همان مسجد بود، بنابراین در شهرهایی که اکثر ساکنین آن مسلمانان بودند، مردم اقدام به ساخت مسجد محله نمودند، برخی مساجد هم به عنوان مسجد شهر ساخته شد و نقش بیشتری در مناسبات اسلامی و اجتماعی نسبت به مسجد محله داشت، اما می‌توان گفت مسجدی که بیشترین نقش و اهمیت را در میان مسلمانان یک شهر داشته و دارد، مسجد جامع می‌باشد. به همین خاطر معمولاً از معماری خاص و بهتری برخوردار بوده، علاوه بر اینکه مساحت و وسعت بیشتری هم نسبت به سایر مساجد شهر نیز داشته است. اهمیت مسجد در شهرهای کهن اسلامی تا آنجا بوده است که واژه شهر تنها به جایی اطلاق می‌شده است که در آن مسجد جامع ساخته شده باشد. این مساجد جامع بنا بر تفکر اسلامی در هسته مرکزی شهرها ساخته می‌شدند؛ جایی که نه تنها مرکز مبادلات فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی جامعه بوده است، بلکه معماری و ساخت و سازمان فضایی آن نیز به صورت چشمگیری با فضاهای دیگر شهر متفاوت است. بنابراین می‌توان گفت با ظهور دین اسلام و گسترش آن در اثر فتوحات، حرکت و روند شهرسازی در مناطقی که اکثر ساکنین آن را مسلمانان تشکیل می‌دادند و یا حاکمین اسلامی در آنجا حضور داشته‌اند، دچار یک تحول مبنایی شده است و فضا و ساختار کالبدی شهرها در اثر گسترش و ساخت و ساز مساجد به سمتی حرکت نموده، که در هویت و پیدایش شهر اسلامی نقش موثری داشته است.

### مسجد نماد هویت شهر اسلامی

«از ابتدای ظهور اسلام، یکی از بارزترین وجوه هویتی جامعه و شهر اسلامی، مسجد بوده که هم از جنبه هویت ظاهری و هم از بُعد هویت معنوی، ایفای نقشی بنیادین را عهده دار بوده است.» (Farjam, et al, 2011: 19) زمانی که بحث از شهرهای اسلامی پیش می‌آید، هیچ بنایی مانند مساجد نمی‌توانند در هویت بخشی و بروز اسلامیت شهرها تأثیرگذار باشند. زیرا از شروع اسلام تاکنون محل اجتماع مسلمانان و بستر بسیاری از رخدادهای مهم در بلاد اسلامی بوده‌اند، به خصوص در صدر اسلام مساجد علاوه بر اینکه عبادتگاه و جایگاهی برای ترویج اصول و فروع اسلام و محل برپایی نماز جمعه بوده‌اند؛ محلی برای قضاوت، صدور دستورات مهم کشوری و لشکری، اعزام سپاهیان، تعیین خلیفه، بیعت با خلیفه و حتی در برخی زمان‌ها، مانند دوران حکومت امام علی (ع) محل حکومت و دارالخلافه نیز بوده است. در دوران معاصر نیز هنوز بسیاری از حرکت‌های مهم اسلامی از مساجد شکل می‌گیرد، مانند نقشی که مساجد در پیروزی شکوهمند انقلاب اسلامی ایران ایفا کردند و کسی هم نمی‌تواند منکر این نقش شود. به خاطر همین گستردگی در کارکرد مساجد که هنوز هم حفظ شده است، می‌توان مساجد را یکی از اصلی‌ترین عوامل هویت‌بخشی در کالبد شهر اسلامی از جنبه‌های مادی و معنوی دانست. «مسجد در شهر به عنوان مهمترین نماد شهری، بیانگر هویت، شخصیت و عصاره شهر در ساختار شهری است. نقش مساجد در ایجاد هویت بسیار پررنگ است به طوری که توسعه اغلب شهرهای اسلامی متأثر از مسجد اصلی شهر بوده که در ساختار شهر اسلامی به عنوان مهمترین عنصر کالبدی شهر جایگاه ویژه‌ای دارد.» (Parhizkari, 2013:35)

### نقش مساجد در هویت بخشی شهر اسلامی

«از ویژگی‌های اصلی منظر شهری شهرهای اسلامی وجود مساجدی با مناره‌های بلند و گنبد‌های فیروزه‌ای است که مسئله تسلط بر سایر بناها در مورد آن‌ها مصداق دارد. این بلندی اعم از بلندی معنوی و روحانی و بلندی فیزیکی و مادی است.» (Pirniya, 1990: 25) نکته مهم در این معماری، ارتفاع مسجد است که معمولاً از سایر ساختمان‌های محله و شهر بلندتر است و این مسئله علاوه بر اینکه تداعی‌کننده بلندی فیزیکی و رفعت معنوی باشد، می‌تواند در هویت بخشی مسجد در شهر اسلامی نقش به‌سزایی داشته باشد و در ترغیب ساکنین مسلمانان شهر برای حرکت رو به جلو و پیشرفت در امور مادی و کوشش معنوی اثرگذار باشد. همچنین این نوع نگاه به مسئله هویت بخشی مسجد می‌تواند روند پیدایش و تکامل شهرهای اسلامی را تسریع نماید. اما در برخی شهرهایی که در کشورهای اسلامی واقع شده‌اند، مساجدی موجود است که هیچ اثری از معماری اسلامی و معماری مسجد در آن به چشم نمی‌خورد، این دسته از مساجد قطعاً نمی‌تواند در پیدایش کالبد شهر اسلامی نقشی را ایفا کند، زیرا از بُعد معماری منظر هیچ تفاوتی با سایر ساختمان‌های شهر ندارد، اما در بعد هویت بخشی می‌تواند اثر گذار باشد، به دلیل این که کاربری این مساجد هم دقیقاً مانند کاربری مساجدی است که دارای معماری اسلامی است و فلسفه وجودی هر دو نوع مسجد در تربیت انسان و حرکت به سمت قانون‌مداری یکی است و دارای یک برنامه و هدف مشترک هستند.

### تأثیر مسجد در همبستگی اجتماعی

آگوست کنت که او را بنیان‌گذار جامعه‌شناسی امروزی می‌دانند، پی برد که دین، وحدت بخش و قوام بخش ارزش‌ها و هنجارهای مشترک است؛ زیرا در غیر این صورت، خواسته‌های فردی سبب از هم گسیختگی خواهد شد. «دین به انسان‌ها اجازه می‌دهد تا بر امیال خودخواهانه فایق آیند و به خاطر عشق به هم نوعان خود، فراتر از این خودپرستی‌ها عمل کنند. دین همان شیرازه نیرومندی است که افراد جامعه را با یک کیش و نظام عقیدتی مشترک به همدیگر پیوند می‌دهد. دین، سنگ بنای سامان اجتماعی است و برای مشروع ساختن فرمان‌های حکومت، اجتناب‌ناپذیر است. هیچ قدرت دنیوی نیست که بدون پشتیبانی یک قدرت معنوی دوام آورد.» (Coser, 1994: 37) برای ایجاد همبستگی اجتماعی در شهر اسلامی توجه به نکاتی مانند اعتماد میان شهروندان، مشارکت و انسجام اجتماعی میان شهروندان ضروری است، زیرا این امور شاکله و عناصر اصلی تشکیل‌دهنده همبستگی اجتماعی می‌باشند. یکی از عوامل اصلی موثر در ایجاد همبستگی اجتماعی، اعتماد میان شهروندان می‌باشد، بنابراین در محله‌های شهرهای اسلامی اگر مراکزی باشد که محل تجمع مردم آن محله باشد؛ مانند فرهنگسراها و مساجد و... می‌تواند در پیدایش این اعتماد میان مردم موثر باشد. به عنوان نمونه مساجد محله هر شهر این خصوصیت را دارا می‌باشند، زیرا تعدادی از مردم هر محله حداقل روزی یک بار و در بعضی اوقات روزی دو بار برای انجام اقامه نماز جماعت در مسجد حاضر می‌شوند، علاوه بر اینکه در سایر مناسبات دینی هم در مساجد حضور به هم می‌رسانند، باعث می‌شود به تدریج با یکدیگر آشنا شده و به یکدیگر اعتماد پیدا کنند، همچنین این مسئله سبب پیدایش، تحکیم و افزایش سطح همبستگی اجتماعی نیز می‌شود. عامل دوم در ایجاد همبستگی اجتماعی، مشارکت میان شهروندان است. اموری مانند شرکت در تصمیم‌گیری‌ها و تصمیم‌سازی‌ها، توجه به حل معضلات و مشکلات محله و مشارکت در حل آنها به دلیل آگاهی شهروندان محله از این مسائل، همچنین ارزشمند بودن و توجه نمودن شهروندان به نظرات بزرگان و معتمدین منطقه به خاطر احترام معتمدین محل به خواسته‌ها و نظرات ساکنین، سبب ایجاد حس مالکیت و پیدایش انگیزه برای مشارکت شهروندان در پیشرفت و توسعه محله و به تبع آن شهر می‌شود. مساجد به دلیل اینکه جایگاه ویژه‌ای نزد شهروندان شهر اسلامی دارد، می‌تواند محل مناسبی برای گردهمایی، بیان و رسیدگی به امور محله و شهر باشد و در نتیجه به مکانی برای ایجاد همبستگی اجتماعی میان شهروندان تبدیل شود. «نتایج تحقیق نشان داد که رابطه معنادار بین دو فرضیه اصلی تحقیق، نابرابری اقتصادی و انسجام اجتماعی وجود دارد؛ همچنین رابطه تحت تأثیر جنبه‌های دیگری از نابرابری‌های اجتماعی از قبیل عدم همبستگی میان مردم و موقعیت افراد در نظام قشربندی و سطح آموزش و پرورش آنهاست.» (Farjam, et al, 2011: 24) همانطور که مشخص است عوامل فوق ارتباط مستقیم با امور مادی شهروندان دارد، به همین دلیل مساجد به‌خاطر کارکرد عبادی و معنوی که دارند می‌توانند همه مردم را با هر سطح سواد و موقعیت اجتماعی و اقتصادی در یک سطح و جایگاه به عنوان بنده‌ای از بندگان خداوند قرار دهند و زمانی که این افراد در کنار یکدیگر و در صفوف جماعت بدون توجه به موقعیت مادی و اجتماعی خود به عبادت می‌پردازند؛ می‌تواند سبب تقویت بعد معنوی افراد شده و اثرات سوء نابرابری اقتصادی و اجتماعی بر انسجام و همبستگی اجتماعی را کاهش دهد. «با این حال، به باور برخی اندیشمندان، تنها وجود ارزش‌ها و هنجارها برای ایجاد نظام اجتماعی همبسته و قابل دوام کفایت نمی‌کند، بلکه افزون بر این‌ها تطبیق‌پذیری و هماهنگی نظام اجتماعی با شرایط محیطی نیز ضرورت دارد. از این رو، خرده نظام سومی به عنوان «ارگانیزم رفتاری» را مطرح می‌کنند که وظیفه انطباق و تطبیق‌پذیری نظام اجتماعی با شرایط محیطی را بر عهده دارد. بنابراین، چنانچه محیط تغییر کند و تقاضاهای محیطی جدیدی بیان شود، برای تداوم همبستگی اجتماعی لازم است ارزش‌ها نیز تغییر کنند؛ زیرا محیط جدید مستلزم مجموعه جدیدی از ارزش‌هاست و اگر ارزش‌ها تعدیل

شوند، جامعه به آرامش و همبستگی اجتماعی دست می‌یابد» (Heidary, 2011; 10). بنابراین ایجاد و حفظ این هماهنگی و سازگاری میان ارزش‌ها و محیط از اهمیت بسزایی برخوردار است، برای تحقق این امر مسجد به عنوان یک پایگاه اجتماعی که مروج ارزش‌های اسلامی و اجتماعی است، می‌تواند به عنوان یکی از مراکز ایجاد این هماهنگی و سازگاری میان ارزش‌های اجتماعی و محیط باشد و در روند به وجود آوردن همبستگی اجتماعی نقش داشته باشد.

### نقش مساجد در توسعه شهر اسلامی

«با وجود ناحیه‌گرایی در شهرهای اسلامی و آسیب‌پذیری شهرها و محلات اسلامی و رشد و گسترش شهرک‌های جدید با محلات نامتناسب، نقش مساجد در بهبود و بهینه‌سازی توسعه شهری و محله‌ای در راستای ایجاد یک منطقه یا محله فعال و زنده شهری از لحاظ کالبدی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، جهت تأمین مطلوب نیازها و خواسته‌های شهروندان به ویژه حفظ هویت و احیای فضاها و ابنیه قدیمی و تاریخی ارزشمند از یک سو و ارتقای تولیدی شهر و محله و استفاده بهینه و به هنگام از زمین و تولید اراضی شهری مناسب جهت توسعه شهری و محله‌ای سازمان یافته و اصولی با تعیین کاربری‌ها و عملکردهای مطلوب از سوی دیگر، یا به عبارت کلی‌تر سازماندهی ساختار فضایی-کالبدی محله‌ای و استفاده بهینه و به هنگام از پتانسیل‌ها و قابلیت‌های بالقوه محله‌ای و ایجاد تعادل میان کالبد قدیم و جدید شهری از اهمیت به سزایی برخوردار گردیده است.» (http://dorcheh.ir/35/2016-05-17-06-06-39/2014-11-06-05-33-22، 2016، پیدایش و انطباق مفهوم شهر اسلامی در یک جغرافیا منوط به ایجاد کالبد شهری متناسب با این عنوان می‌باشد، هم اکنون که در بسیاری از کشورهای اسلامی میل به پیشرفت و حرکت رو به جلو مشاهده می‌شود باید به این نکته اهتمام داشت که در روند توسعه شهرها، باید در مرحله نخست ساختمان‌هایی که دارای معماری اسلامی است حفظ شود و مانع از نابودی و تخریب آن‌ها شد و در گام بعدی با توجه به وجود همین ابنیه اسلامی، علی‌الخصوص با محوریت مساجد، در پیدایش هویت و تحقق شهر اسلامی تسریع نمود. بنابراین حفظ و گسترش ساختمان‌هایی که با معماری شان ارتباط مستقیم با این مفهوم داشته و نمایان‌گر یک بنا به عنوان نمادی از نمادهای دین اسلام است، ضروری می‌باشد. ساختمان‌هایی مانند مساجد، حسینیه‌ها، تکایا، زیارتگاه‌ها و حوزه‌های علمیه می‌توانند در پیدایش چنین مفهومی به ایفای نقش بپردازند. اما در این میان مساجد به خاطر قدمت، معماری و گسترش در این چهارده قرن، دارای جایگاهی ویژه برای ایجاد هویت و توسعه شهر اسلامی می‌باشند. بنابراین هنگامی که اسلام به عنوان دین در نزد مردم شهر پذیرفته می‌شد، نیاز به یک مسجد، احساس می‌شود و بعد از آن و به تدریج قلمروهای عمومی که حول مساجد شکل می‌گرفتند و باعث حرکت به سمت برآمدن الگوی کالبدی مشخصی از شهر اسلامی شد. البته باید به این نکته توجه نمود که مساجد تک‌بعدی نبوده و فقط محلی برای برگزاری عبادت‌های مسلمانان نیست، بلکه در حقیقت محلی برای اجتماع مسلمانان یک شهر است و این اجتماع می‌تواند در زمینه‌های مختلف دارای فعالیت باشد، که مهمترین آن‌ها عبارتند از: عبادتگاه، محل برگزاری مراسمات و مناسبت‌های دینی، ترویج اصول عملی و مبانی نظری اسلام در امور دنیوی و اخروی، آموزش اخلاق اسلامی و در نهایت محل تربیت یک انسان کامل در ابعاد مادی و معنوی است. معماری مساجد و جانمایی آن‌ها به عنوان مسجد محله، مسجد شهر و مسجد جامع باید به شکلی باشد که علاوه بر شکل‌دهی و تأثیر آن در ایجاد کالبد شهر اسلامی، تداعی‌کننده مفاهیم اسلامی که بیان شد، نیز باشد. زیرا «هر شهر پر از مسجد و گنبد و مناره شهر اسلامی نیست و این تجلی اندیشه‌ها و اعتقادات اسلامی شهروندان در سیمای شهر است که هویت آن را نشان می‌دهد.» (Bemanian, 2014: 14) بنابراین تحقق و توسعه شهرهای اسلامی نیازمند یک نگاه ویژه به مساجد است. مسجد اگر بتواند در تمام ابعاد مذکور فعالیت داشته باشد، قطعاً می‌تواند در توسعه شهرهای اسلامی نقش داشته باشد، زیرا با پرورش انسان‌های متعهد و ترغیب آن‌ها به کسب تخصص در سایر مراکز تخصصی و دانشگاهی و با پیاده سازی آن، می‌تواند روح اسلام را در تمام شهر زنده نماید و به تمام معنا زمینه‌ساز توسعه شهر اسلامی باشد.

### نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

مساجد در پیدایش شهرهای اسلامی، نقش اصلی دارند، بنابراین توجه به مساجد باید فراتر از کالبد باشد، و در طراحی، ساخت و استفاده از مساجد باید به سنت پیامبر اسلام (ص) و اهل بیت علیهم السلام توجه نمود. زیرا مسجد علاوه بر اینکه در ظاهر باید نمادی از دین اسلام باشد، همچنین باید یادآور مبانی دینی و انسانی و اجتماعی نیز باشد، به دلیل این که مسجد تک‌بعدی نبوده و دارای چند بعد و کارکرد هستند. در این صورت می‌توان ادعا نمود که شهر اسلامی به عنوان مکانی برای ظهور، گسترش و پایداری مبانی نظری و تئوری‌های مربوط به اصول و ارزش‌هایی که برای محیط زندگی مسلمانان ضروری است، محقق شده است. و تا زمانی که ارزش‌های یک جامعه و واقعیت‌های یک محیط با هم سازگار باشند، جامعه از تنش‌های اجتماعی و ناهنجاری‌ها برکنار است. چنین جامعه‌ای می‌تواند بدون تجربه کردن تنش‌ها



و گسست‌های اجتماعی، و بدون تحت تأثیر قرار گرفتن در مقابل پدیده‌های جدید همبستگی اجتماعی خویش را با محوریت مساجد ترمیم و حفظ کند. این یافته با نتایج تحقیق (Stanford, 1990: 21) مطابقت دارد.

توجه به نقش مسجد در تحقق عنوان شهر اسلامی در مرحله اول می‌تواند سبب اتحاد دینی شهروندان شود، زیرا با تأکیدات فراوان در دین اسلام مبنی بر اتحاد میان مسلمانان و تفویض ایجاد این اتحاد به مساجد با محوریت همبستگی اجتماعی، می‌توان به یک همبستگی اجتماعی با ضریب بالا دست یافت که گسست آن به راحتی امکان‌پذیر نخواهد بود، زیرا تا زمانی که دین اسلام و مسجد وجود دارد این همبستگی اجتماعی نیز در میان شهروندان وجود خواهد داشت. البته گسترش همبستگی اجتماعی سبب برقراری ارتباط مناسب در میان ساکنین شهر و ایجاد انگیزه و مسئولیت‌پذیری بیشتر شهروندان در قبال شهر و در نهایت باعث جلب رضایت عمومی مردم می‌شود. این یافته با نتایج تحقیق (Mosavi, 2002: 11) مطابقت دارد.

به طور حتم با پذیرش مشارکت ساکنین محلات در تصمیم‌گیری‌ها و برنامه‌ریزی‌ها در جهت مدیریت محله و احیای مدیریت توسعه محلات و تفویض نمودن وظایف بیشتری به مسجد محله و مساجد شهرهای اسلامی، با الگو گرفتن از مبانی ایرانی - اسلامی و استفاده از توانایی‌ها و ظرفیت تمام اقشار محله به ویژه افرادی که در مساجد رفت و آمد دارند، و با توسعه سیاست برنامه‌ریزی شهری در توجه به حس مالکیت مردم می‌توان سبب افزایش نرخ همبستگی اجتماعی در میان شهروندان شد، و از این طریق در رسیدن به یک محله سالم، امن، شاداب، هوشمندار و مناسب برای زندگی مسلمانان قدم‌های مثبتی را برداشت. این یافته با نتایج تحقیق (Shamseddini, et al, 2017: 15) مطابقت دارد. هویت مشترک اسلامی میان شهرهای اسلامی سبب اتصال زنجیر وار این شهرها به یکدیگر شده است، بنابراین با تلاش در جهت حفظ، و گسترش چنین هویتی در سراسر شهرهای جهان اسلام، می‌توان زمینه ساز ایجاد تمدن نوین اسلامی شد. سهم مساجد در تحقق چنین امری به خاطر داشتن قدرت در ایجاد اعتماد اجتماعی شهروندان در جهت تحکیم مبانی ارزش‌های اخلاقی، و افزایش التزام عملی ساکنین شهر در برابر ظواهر اخلاقی بسیار جدی است، تا جایی که می‌تواند سبب افزایش نرخ همبستگی اجتماعی و سلامت اجتماعی شود. این یافته با نتایج تحقیق (Karami, et al, 2020; 14) مطابقت دارد.

به دلیل تناسب کامل مساجد با زندگی انسان و نقش کلیدی آن در امر تربیت ساکنین محلات و شهرهای اسلامی، می‌توان با سپردن مسئولیت قسمتی از این آموزش‌ها، که همراه با روش‌های علمی و عاقلانه و ناشی از خرد جمعی دانشمندان اسلامی است، سبب تحقق و پایداری همبستگی اجتماعی در میان شهروندان شد. به ویژه که بر اساس نظریه دورکیف، میزان دینداری افراد، ارتباط مستقیمی با همبستگی اجتماعی آنها دارد، همچنین وی در بین ابعاد دینداری تأکید بیشتری بر بعد مناسک دینداری دارد، بنابراین مساجد بخاطر اینکه محلی برای انجام مناسک عبادی مسلمانان است، می‌تواند سبب گسترش ارتباط میان افراد با یکدیگر شود و در ادامه با کمک نمودن برای حل عمده‌ای از مشکلات اجتماعی شهروندان در شهرهای اسلامی با محوریت مساجد، در نهایت می‌تواند منجر به توسعه شهرهای اسلامی شود. این یافته با نتایج تحقیق (Zare, 2015: 5) مطابقت دارد.

### ملاحظات اخلاقی:

**پیروی از اصول اخلاق پژوهش:** در مطالعه حاضر فرم‌های رضایت نامه آگاهانه توسط تمامی آزمودنی‌ها تکمیل شد.

**حامی مالی:** هزینه‌های مطالعه حاضر توسط نویسندگان تأمین شد.

**تعارض منافع:** بنابر اظهار نویسندگان مقاله حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع بوده است.

### References:

1. Abstinance, H., Moradi, E., & Nasrollahi, N. (2013). The role of mosque in creating Iranian-Islamic identity. In The collection of articles of the first national conference on architecture, restoration, urban planning and sustainable environment (pp. [specific page numbers]). Tehran.
2. Afshar, M. (2004). Urbanization in Islam (1st ed.). Tehran: Cultural Research Office Publications.
3. Bagheri, A. (2008). Centrality, location and distribution of mosques in city neighborhoods. The Growth of Geography Education, (85), 4-10. [In Persian].
4. Barfield, T. (1996). The dictionary of anthropology. Malden, MA: Blackwell.
5. Bemanian, M. R. (2014). The meaning and concept of the Iranian-Islamic city; Theoretical foundations and examples. Quarterly Journal of Sustainable City Studies, (1), 69-88. [In Persian].
6. Chalabi, M. (1991). Sociology of Order (1st ed.). Tehran: Ney Publications.
7. Cripp, I. (2003). Classical social theories (M. Parast, Trans.). Tehran: Agha Publications.

8. Elahi Ghomshei, M. (Trans.). (n.d.). The Holy Quran.
9. Esposito, J. L. (2012). Encyclopedia of the New World of Islam. Tehran: Reference Book affiliated with the Cultural Book and Art Institute.
10. Falahat, S. (2011). Construction of the concept of Islamic city. *Journal of Islamic Iranian City Studies*, (3), 35-45. [In Persian].
11. Farjam, R., Soleimani Moghadam, H., & Chavoshi, I. (n.d.). The social concept of the city from the perspective of Islamic texts and teachings. *Regional Planning Quarterly*, (2), 27-40. [In Persian].
12. Giddens, A. (2008). *Sociology* (M. Sabouri, Trans., 23rd ed.). Tehran: Ney Publications.
13. Gilbert, A., & Guugler, J. (1982). *Cities, Poverty and Development: Urbanization in the Third World*. Oxford: Oxford University Press.
14. Heidari, G. H. (2011). Social solidarity in Islam. *Social Research Quarterly*, (13), 95-117. [In Persian]. Retrieved from <http://dorcheh.ir/35/2016-05-17-06-06-39/2014-11-06-05-33-22>
15. Ibn Ashour, M. T. (2006). *Tafsir Al-Tahrir and Enlightenment Famous by Tafsir Ibn Ashour* (1st ed.). Beirut: Institute of Arabic History.
16. Ibn Khaldun, A. R. (1983). *Introduction* (P. Gonabadi, Trans.). (1st ed.). Tehran: Scientific and Cultural Publications.
17. Jafari, Y. (2033). *Muslims in the context of history*. Tehran: Islamic Culture Publication.
18. Jamalinezhad, M., Talakesh, S. M., & Khalifeh Soltani, S. H. (2012). Islamic principles and culture applied to improve life quality in Islamic cities. *Social and Behavioral Sciences*, 35, 330-334.
19. Jamshidia, G. R. (2004). *The Origin of Sociological Theories* (1st ed.). Tehran: University of Tehran Press.
20. Javadi Amoli, A. (1996). *Tafsir Tasnim*. Qom: Esra Publishing Center.
21. Javane Arasteh, H. (2007). The function of the mosque in the prophetic government. *Islamic Government*, (43), 138-152.
22. Kamyar, G. (2000). *Urban Planning Law*. Tehran: Majd Publishing.
23. Karami, M., & Idrisi, A. (2020). Correlation of socio-cultural factors and moral commitment in the citizens of Abhar. *Journal of Health Promotion Management*, (4), 12-22. [In Persian].
24. Kozer, L. (1994). *Life and Thought of Sociological Elders* (Triple Translation, M. V., Trans.). Tehran: Scientific Publications.
25. Mansoori, A. (2010). Hijab and concealment in Iranian-Islamic urbanism: A case study of the old texture of Shiraz. *Housing and Rural Environment*, 38-49. [In Persian].
26. Mohammadi, A. H. (2012). Investigating the relationship between urban symbols and city identity. *Journal of Regional Planning*, (2), 61-70. [In Persian].
27. Mohammadi, J., Moayedfar, S., & Safarabadi, A. (2012). Islamic city, a city beyond the dome and minaret. *Iranian Islamic City Studies Quarterly*, (9), 25-35. [In Persian].
28. Mousavi Bojnourdi, S. M. K. (1988). *The Great Islamic Encyclopedia under the Persian and Arabic editions of Iran*. Leiden: Braille.
29. Mousavi, S. Y. (2002). The phenomenon of reducing social solidarity in metropolises. *Quarterly Journal of Political-Economic Information*, (4), 113-134. [In Persian].
30. Mousavi, S. Y. (2008). Theoretical explanation of sociological crimes. *Quarterly Journal of Political-Economic Information*, (9), 137-144. [In Persian].
31. Mustafavi, H. (1989). *Research*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
32. Naghizadeh, M. (2008). *City and Islamic Architecture Manifestations and Objects*. Isfahan: Mani Publications.
33. Naghizadeh, M. (2011). The roots of the Islamic city in Islamic texts. *Monthly Book of Art Monthly*, 12-26. [In Persian].
34. Nawabakhsh, M. (2003). *Fundamentals of Theory in Sociology* (Vol. 2). Tehran: Pardis Danesh Publications.
35. Nikzad, A. (2015). *Public Participation in the Development of Urban Management* (1st ed.). Tehran: Daneshiaran Publications.
36. Pirnia, M. K. (1990). *Iranian Architectural Methods*. Tehran: Islamic Art Publishing Institute.
37. Rahimi Sajasi, D. (2022). Social harms as a result of the gap between the mosque and society. *Quarterly Journal of Islam and Social Studies*, 8(4), 6-26. <https://doi.org/10.22081/JISS.2021.60577.1788> [In Persian].

38. Sarvar, R., & Seidbeigi, S. (2015). Investigating the role of mosque in Islamic city, a case study of Ilam city. In Proceedings of the International Conference on New Horizons in Civil Engineering, Architecture and Urban Planning and Cultural Management of Cities (pp. [specific page numbers]). Tehran.
39. Sarvestani, S. (2017). Man and Urbanism (1st ed.). Tehran: Tehran University Press.
40. Shamsoddini, A., & Rezaei, M. (2016). The role of religious centers in creating solidarity among citizens with the approach of social capital (Case study of Ferdowsieh city). Studies of Urban Areas, 4(1), 69-88. [In Persian].
41. Shokouei, H. (1993). Social Geography of Cities. Tehran: Majd Publishing.
42. Sideman, S. (2009). Conflict of Votes in Sociology (H. Jalili, Trans., Vol. 2). Tehran: Ney Publications.
43. Stanford Cohen, A. (1990). Theories of Revolution (A. R. Tayeb, Trans., 1st ed.). Tehran: Qoms Publications.
44. Tavassoli, G. (2014). Urban Sociology (1st ed.). Tehran: Sociologists Publications.
45. Thompson, K. (2009). Durkheim's Theory of Social Solidarity (M. Mesnamparast, Trans., 1st ed.). Tehran: Ney Publishing.
46. Zare, B., Sadeghi, A. A., & Delbari, S. (2015). Investigating the effect of the degree and types of religiosity on social solidarity. Sociology of Social Issues in Iran, (2), 143-178. [In Persian].